

İHTAR. 3 — Mânadaş hadli bazı ikili misaller de vardır [1].

yaş-ı baş-ı «âgê» (mk. *yaş-ı ne baş-ı ne?* «quel âge a-t-il»);
bel-li baş-ı «considéré, connu de tout le monde».

537. Başka bir yapılaş tarzı daha vardır ki bu, bir ismin sonuna *-li* eki katıldıktan sonra ardınca aynı ismi, onun da sonuna mülkîyet ekinin müfret gaibini getirmektedir [2].

Ml. : *ger-li yer-in-de* [3] «à sa place mème; keli, keli, à sa propre place»;
boy-l'u boy-un-ca [4] «tout du long»;
baş-ı baş-ın-a [5] «séparément, par lui-mème».

Pekleştirici «intensif» bir mânada olan bu nevi tâbirler az miktardadır. Eski Osmanlıcada ise daha sık kullanılır olmakla beraber, üleştirici «distributif» bir mânada idiler.

Ml. : *her biri ev-lü ev-ine git-di-ler* «chacun s'en retourne à sa (propre) maison» (Gaz. Sey. Battal, s. 8);

ad-lu ad-ı-yle yaz-ı-lı i-di «le nom de chacun d'eux était écrit» (Ayni eser, s. 5).

her bir kalem-lü kalem-in o ırmağ-a bıraktı-dı-lar «chacun jeta sa plume dans ce fleuve (1426 yılı yazmaları, yaprak, 170).

(Bu son misalde) mâna tekâmülü şöyle görünüyor :

1° Keli, keli. : «Her bir kalem sahibi kalemini o ırmağa bıraktı.

2° Üleştirici mâna : Her biri kalemini o ırmağa bıraktı [9].

[1] Müellifin bu iki hadli misalleri mânadaş «synonyme» saymasını doğru bulmayoruz: Meselâ verdiği misallerden *yaş-lı baş-lı* (yaşlı başlı) demektir ki, ikinci had başındaki dudaklı (b) : (m) yerindedir. Yoksa (yaş, baş) kelimelerinin mânadaş olması varit değildir, nitekim *m* yerine yine dudaklılardan *f* de kullanılır : *sıkı sıkı* da olduğu gibi, *yaş ne baş ne* ifadesinde de ikinci haddeki *b* yine *m* yerindedir. *yaş-ın-ı, baş-ın-ı a-l-mış* ifadesinde de yine böyledir.

Belli başlı misaline gelince : Bu iki kelime de birbirine mânadaş olamaz. *Belli* bel-lenmiş, maruf *başlı* başa geçmiş, ileri gelen, mütehayyiz + müstakil mânasında olup, ikisi birlikte *maruf ve mütehayyiz* demektir. *Başlı* kelimesini *başlı-ca* suretinde de görürüz ki bu, (mütehayyiz ve başa geçmiş olarak) esas mânasında olur. A.U.E.

[2] Bu hükümden sonra şu kaytları da katmak icabeder: (o zaman ikinci kelime bu mücerret haliyle kalmayıp insiraf halleriyle de kullanılır) A.U.E.

[3] Bunlar: (yeri olan kendi yerinde;

[4] Boyu olan boyu miktarınca;

[5] Müstakil olarak, kendi başına olarak;

[6] Evi olan evine;

[7] Adı olan kendi adıyla;

[8] Kalem olan kalemini) gibi asli mânalarda görünmektedir. A.U.E.

[9] Bizce bunlarda müellifin dediği üleştirici (tevzi, distributif) mâna görünmüyor. A.U.E.

Mk. *yār-lığ yār-in-dā* (T. E., 12, I, 1); mk. P. de c. «cher biri kendince, chacun de son côté» [1].

İHTAR. — Eski Osmanlıcada -li nin pekleştirici mânasıyla görüldüğü misaller var:
لازم لāzim-lū veya *كركو g'erek-lū* «nécessaire» [2].

Yine mk. şu eski ata sözünü: [3] *اگر روی ایسک روملو اول اگر زنگی ایسک زنگیلو اول* [3] *eger rūmī ise-ñ rum-l'ū oļ, eger zengī ise-ñ zengī-lū oļ* «si tu es Roumi reste Roumi, si tu es noir (nègre) reste noir».

Yine mk. Baraba lehçesinden alınan şu misali:

Yār-lū yār-sā-dim su-ļu su-sa-dim (toprağ-ın-a yerleşmek istedim, su-yun-a susadım) «je veux revoir mon pays» (Radlof. *Prob.* IV, s. 16, I, 19). -sā eki için muk. § 844.

Bunda 536 ve 537 inci bendlerde görülenlere oldukça benzeyen ikizlenmeler var.

Mk. Altaycada:

Yār-lū yer-in-e su-ļu su-un-a yan-dı (yerli yerine, sulu suyuna geri döndü) «chacun revient chez lui» (*Gr. Alt.* s. 117) [4].

538. -li ve -lik ekleri aynı kelimeye beraber bulunabilir.

MI.: *باتاق bataq* «fange, marais»;

باتاق bataq-lık «endroit marécageux»;

باتاقلى bir ova bataq-lık-ı «une plaine marécageux» (az kullanılır);

سرين قان serin kan «sang-froid»;

سرين قانلى serin kan-ı «ayant du sang-froid»;

سرين قانلىق serin kan-ı-lık «caractère qui consiste à avoir du sang-froid».

[1] Pavet de Courteille'in tercümesini yaptığı Çağatay lûgati bu misali şu beyit içinde veriyor:

قاپاق تورغانى دېقور دېقور اول حيل + توشاوا قايديلاو توشلوق توشى ميل

Kapa-b kurgan-nı dapkur dapkur oļ hayl

Tüşär gü kıl-dı-lar tuşluk tuş-u meyl.

(Muhasara edip kaşeyi tabur tabur o süvariler

(Attan) inmeğe kıldılar kuşluk vakti-meyil.)

Bu takdirde (tuşluk tuşu) izafet terkininin yukarki misallere uygun olmadığı anlaşılıyor. A.U.E.

[2] Bu kelimelere -lū eklenmekle pekleştirici mânası bizce çıkmıyor. Alelade (lüzumu havi, lâzım olan) mânalarındadır. A.U.E.

[3] Bu misal de, diğerleri arasında bir hususi mâna vermek vaziyetinde olmadığı için yerinde görünmüyor. A.U.E.

[4] (bu bentte veya geçen bentler arasında) mücerredî müstakil olarak kullanılmadığı halde yalnız -li ekiyle kullanılanlara yer vermek iyi olurdu: *sağ*: *sağ-ı*; *giz*: *giz-li* gibi ki, bunlar *sağ* ve *giz* suretinde vaktiyle müstakil kullanılan isimlerden olup (sakla-gizle-) tabanlarından değildir: D.L.T., I, 279. *sağ* = haraset, hıfz; D.L.T. I, 275 *Kiz* = Mahfaza: *kizdeki kiz (lig) yıpar* yani, mahfazadaki gizli misk kokusu (kız ağzındaki güzel koku kastedilir); Arthur Lumley Davids, *Grammaire turk*, XXXI *Kyed*: *Ablay-gın kyed* = Ablay'ın kütüphanesi (Cengiz hanedanından *Ablay* adlı birinin kütüphanesi ki, büyük miktarda türlü türlü şark dillerinde yazmalarla dolu olup Rus istilasında tahrip edilmiştir.) A.U.E.

Mk. *هسته لعلی hasta-lık-lı* «maladif»;

اغری لعلی ağrı-lık-lı «enflammé, endoloré, qui fait mal».

539. -li eki -ili (bk. § 855) suretindeki fiil eki içinde de bulunur.

-ik ve -ek ile kullanışı hakkında, bk. § 863. [1].

540. -li ile türemiş isimlerin ters ad «antonyme» leri, ekseriya yok-sullayış «privatif» ilgici olan sıız «sans» ile yapılmış ifadeler olur (mk. § 881).

Ml. *تربیة لی terbiye-li* «bien élevé»;

تربیة سز terbiye-siz «sans éducation»;

عقلی akıl-lı «intelligent»;

عقل سز akıl-siz «sans intelligent, sot»;

فایده لی fāide-li «utile»;

فایده سز fāide-siz «sans utilité, inutile»;

حکلی hakk-lı «qui a raison»;

حک سز hakk-siz «qui n'a pas raison, qui a tort».

Bazan -li ile türemiş kelimeler sonu -siz li ifadelerle komşu olarak kullanılır.

آرابه سز araba-lı arabasız «des gens qui ont des voitures et ceux qui n'en ont pas» (Hüseyin Rahmi, *Tesādūf*, s. 525).

541. -siz le sonlanan kelimelerden ikinci bir defa -lik ile de, (umumiyetle mücerret mânalı alemler halinde) türemeler teşkil edilebilirler.

حک سز لک hakk-siz-lık «injustice»;

عقل سز لک akıl-siz-lık «sottise»;

صوسز لک su-suz-luk «soif»;

اوقوسز لک uyku-suz-luk «insomnie», vs.

جی -ci eki (meslek ve san'at isimleri).

[1] bu -li eki, -il ile yapılmış meçhul fiil tabanlarına ayrıca -ik mesuliyet ekinin yalnız -i si katılarak yapılan sıfatlarla bazan iltibas halinde bulunur.

یازیل یاز-ıl-ı (yazılmış) ve *یاز-ılı* (yazıyı havi olan);

ساریل سار-ıl-ı (sarılmış) ve *سار-ılı* (sarı rengi havi olan);

دیزیل diz-il-i (dizilmiş) ve *dizi-li* (diziyi havi olan);

örtül ört-ül-ü (örtülmüş) ve *örtü-lü* (örtüyü havi olan), vs.

Ancak mücerret bir isim ve sıfata benzemiyenlerde bu iltibas yoktur.

asıl as-ıl-ı (asılmış); *basıl bas-ıl-ı*; *geril g'er-il-i* (gerilmiş); *seril ser-il-i* (serilmiş);

örül ör-ül-ü (örülmüş), vs.

-n li meçhul fiillerin tabanlarına bu -i katılacağı zaman *l > n* değişimi olur:

kapa-n : *kapa-l-ı* (kapanmış);

döşe-n : *döşe-l-i* (döşenmiş);

daya-n : *daya-l-ı* (dayanmış), vs. A.U.E.

542. -ci eki meslek ve sanat sahipleri isimlerini teşkil etmeğe yarar.

- ci	Ml. خدمت* «service», <i>hizmet-ci</i> «domestique»; قهوه* «café», <i>kahuc-ci</i> «cafetier»; ساعت* «montre», <i>sa'at-ci</i> «horloger»; مذاکره* «discution» <i>müzākere-ci</i> «repétiteur»; ديمير «fer», <i>demir-ci</i> , «fourgeron»; طياره* «avion, aéroplane», <i>tayyāre-ci</i> , «aviateur»; آش «nourriture», <i>aş-ci (aḥ-ci)</i> , «cuisinier»; سفره* «table à manger», <i>sofra-ci</i> «maître d'hôtel»; لوفانطه «restaurant, hôtel», <i>loḳanta-ci</i> , «restaurateur, hôtelier»; بویا «couleur, cirage», <i>boya-ci</i> , «cireur»; بالیق «poisson», <i>baḷıḳ-ci</i> , «pêcheur, marchand de poisson»; کرا* «location», <i>kirā-ci</i> , loueur de chevaux, moucre»; عمرضمانه* «requête», <i>arzuḥal-ci</i> , «écrivain public»; سينورطه «assurance», <i>sigorta-ci</i> , «assureur»; طولوبه «pompe», <i>tuḷumba-ci</i> , «pompiers»; سوت «lait», <i>sūt-cü</i> , «marchand de lait»; صو «eau», <i>su-cu</i> «marchand d'eau potable»; بالون «balon», <i>baḷon-cu</i> «aéronaute».
------	--

Ve çok büyük miktarda daha bir çokları..

543. Bazañ bu isimler tamamıyla bir meslek ve sanat ehlini değil, sadece muayyen bir fiil ve hareketi itiyat üzere veya tesadüfen yapan ve ekseriya latife ve alay yollu meslek ve sanat sahiplerine benzetilmek istenilen kimseleri bildirirler. Bu takdirde dahi -ci eki sıfat veya katmaçlara eklenebilir.

- ci	Ml.: دعوت* «invitation», <i>da'vet-ci</i> «personne envoyé pour faire part d'une invitation»; اسکی «vieux», <i>eski-ci</i> , «marchand d'habit»; ازبر** [1] «par cœur», <i>ezber-ci</i> , «qui apprend machinalement par cœur»;
------	---

[1] (Hâfızadan) münasiyle kullanılıp, aslında *gögüsten* karşılığı olarak Farsça sayılan bu kelimenin Farsçalığı bizce şüpheli görünüyor:

- ci	بك اى «très bien», <i>peki-ci</i> «qui permet beaucoup en répétant (très bien) et qui ne tient jamais; qui approuve toujours» [1];
- ci	دعوى* veya دعا «procès, instance» <i>da'vā-ci</i> «demandeur»; دعا* «prière» <i>du'ā-ci</i> «personne bienveillante qui fait des vœux pour votre prospérité»; بها** «prix» <i>b(p)aha-ci</i> «marchand qui vend cher»; آت «cheval» <i>at-ci</i> «amateur de chevaux»; بالان «mensonge» <i>yaşan-ci</i> , «menteur, faux, contrefait»; [2] نظريات* «théorie», <i>nazariyat-ci</i> «théoricien»; سفسطه* «sophisme», <i>safsat-ci</i> , «sophiste»;
- cu	اوچوز «à bon marché», <i>ucuz-cu</i> , «marchand qui vend à bon marché»;

Şu sorgu ismi de bütün bu türeme örneklerine göre yapılmış bulunuyor:

Ne «quoi?», *ne-ci* «de quel métier?».

Ml. سن نهجى سك *sen ne-ci-sin* «de quel métier es-tu?».

Mk. Böyle bir teşekkülü § 531, İhtar.

544. -ci eki, hiç değilse -lik eki kadar büyük bir canlılık muhafaza etmiş olup (menus) yenimsenikler (néologismes) de vermektedir:

اتحادى *ittihad-ci* «partisan du Comité Union et Progrès»;

اتلافى *i'tilâf-ci* «Partisan de l'Union libérale».

545. -ci eki -(y)ici fiil kökünde de bulunuyor (mk. § 852 ve aşağısı).

داش - *daş* eki.

[1] *ğurbet-ci*, *yaban-cı* «étranger» kelimelerinde belki aynı sıraya konulmak lâzımdır. J. Deny.

[2] Sahtekâr «faux» mânasına alınan *yaşancı*'nin zıddı olarak *gerçek-ci* denilir. J. Deny.

Türkçede (bk. Dergi) *es* maddesi *us* gibi (akıl + hatır, zihin kuvveti, hâfıza) mânasındadır. Eski Türkçede *br* ile yapılan ekler vardır. D. L. T., I, 106, aş-bar saman ve kepek karıştırılarak atlara verilen yem; m > b değişimli olarak *br* eki lehçemizde *ıs-mar* + *la-mak* gibi *ıs-mar* (*ıs* = sahip; *ıs-mar* = bir sahibe mensup) sıfatına -*lamak* katılmakla yapılmış olacak ki, aslî mânası (bir sahibe mensup kılmak) olsa gerek. Mk. *şam-ber*, *cuş-bar*, *şam-bar*; veyine *mr* ile: *yağ-mar*, *ışla-mur*, vs.

Gamze (işaret) mânasında *iş-mar* da böyle yapılmış bir isim görünüyor. *iş* kelimesi (eski Türkçe, oş da = işte, oş bu = işte bu, kelimelerinde görülen) oş = işaret kelimesinin bir çeşidi olabilir. Arapça *işâret* kelimesinin maddesiyle yakınlığı dikkate değer A.U.E.

546. -*daş* [1] eki arkadaşlık, hayat veya ictimai durum beraberliği ifade eder. Ahenk kanunu kaidelerine uymamak gibi bir hususilik gösterir ve eklendiği kelime ne olursa olsun *a* vokalini muhafaza eder.

Ml.: وطن* «patrie» *vatan-daş* «compatriote»;

دين* «religion» *din-daş* «correligionnaire»;

قارن «ventre» *karın-daş* veya *kar-da(e)ş* «frère»;

آر «dos» *arka-daş* «camarade»;

ول «chemin» *yol-daş* (yol arkadaşı, silâh arkadaşı, rütbesi olmıyan yeniçeri «Frère d' armes, camarade de route, janissaire, non gradé».

Mk. *ayak-daş*, *meslek-daş*, *hal-daş*, *ocak-daş*, *köy-daş*, *kafeh-daş*, *sır-daş*, *kol-daş*, *pir-daş*, *sınur-daş* (bk. Kamuslara), *yaş-daş* (yaşıl) (Kamus tercümesi, I. 713), *g'önül-daş* (Kunos Orz. Tör. Nyel.) ve belki *bektaş* «semblable; égal» (ki has isim olarak da kullanılır).

* Yine mk. *boy-daş* «de même taille»; *ahd-daş* «allié» (Aucher ve Hindoglou); *sünnet-daş* «circoncis dans la même cérémonie» (Bianchi); *hoca-daş* veya *sebağ-daş* «condisciple» (Bianchi); *aheng-daş* «accompagnateur» (S. B. fr. t.); *şehir-daş* «de la même ville»; *millet-daş*, *hemvatan-daş* [2] «compatriote» (T e q.).

cil - جيل ve *cin* - جن eki.

547. -*cil* ve -*cin* eklerinin ancak on kadar türemesi var ki [3] bu kelimelerin ekserisi kuş isimleridir.

Ml.: آدم «homme», *adam-cil*, 1° «habitué à l'homme»; 2° qui s'attaque à l'homme»;

اولوم «mort» *ölüm-cül* «qui donne la mort (poison)» (kullanılmaz) [4];

طاوشان «lièvre» *tavşan-cil* deniz tavşancılı «orfraie» (ki tavşanları avlar);

بيلاق «serpent» *yılan-cil* «oiseau qui fait la chasse aux serpents»;

باليق «poisson» *balık-cil* (veya *balık-cın*) «héron»;

قاشيق «cuiller», *kaşık-cın* kaşıkçı kuşu dahi denilen büyük saka kuşu «pélican» (yine muk. *güvercin* [5] «pigeon», *bıldır-cın* [6] «caille»);

[1] Bu ek şüphesiz, (hemnam «homonyme» arkadaş «compagnon», sevgili «amant») mânalarındaki *adaş* kelimesinden gelmektedir ki bu da (birbirinin adını karşılıklı söylemek) demek olan *ad-aş-mağ* (*at-aş-mağ*) karşılıklı fiilinde görülendir. Nasıl ki *oyna-ş* (âşık) kelimesi de (birlikte oynamak) mânasındaki *oyna-ş-mağ* tandır. (Mk. s. 541.) (M. Radloff bu *adaş* kelimesini (*at*) *ad* + *eş* «compagnon» suretinde; Ş. Sami Bey de *ad* + *daş* suretinde tahlil etmektedir. J. Deny.

[2] Farsça هم hem Türkçe *daş* mânasına hem de karşılık olduğundan ikisinin bir yerde kullanılması yanlıştır. A.U.E.

[3] Lehçelerde bu sayıyı çoğaltacak başka misaller var (bk. Dergi). A.U.E.

[4] Lehçelerde can çekişme; can çekişen; öldürücü mânalarındadır (Dergi) A.U.E.

[5, 6] Bu kelimeler D. L. T., III. 309, *kügürçün*; I, 423, *budursın* suretlerindedir. A.U.E.

طوقوز «neuf» *doğur-can* [1] «iki taraftan dokuz taşla oynanılan ve üçleme de denilen bir nevi dama oyunu; onuncusu öşür (ondalık) için tutulan dokuz buğday demetinden ibaret yığın».

IHTAR. 1 — -*cin* ekine Moğolca kuş isimlerinde de rastlanır. Yine mk. فلورجین *fülür-cin* (Barbier de Meynard) ve S. B., ördek ismi.

IHTAR. 2 — آچیل *ak-çıl*, گۆکچیل *g'ök-çül*, قیرچیل *kır-çıl* gibi kelimelerdeki *çıl* sıfatları ise Türk lügatçilerinin fikri hilâfına olarak bir ek değildir. Bunlar hakikatta kül rengi «gris», benekli «tacheté» mânasında bir *çıl*dır ki evelki kelimelerle mürekkep sıfat halindedirler. Mk. *Demir-çil* «gris fer» «demir kırı» (Arnavutçadaki efsanelik at) [2].

Kazan lehçesinde bir -*çıl* eki vardır ki fiillere eklenir: *tat-çıl* (kolayca kirleten, kirlenen) kirletmek «salır» mânasındaki *tat-mak* dan.

Yine mk. ایرمک چیل *irmek-çil* [3] «enjoué = şen, ferahlı», کاپچیل [4] «bavard = geveze» (Guiganof tarafından 1802 de Sen Petresburg'da neşredilen alfabe cüz'ü s. 35). Yine mk. § 1462 [5].

IHTAR. 3 — Yine bk. 871 inci bentte verilen eklere.

IHTAR. 4 — Nihayet (Asyada olduğu gibi Balkanlarda da kullanılan) bir taşra tâbiri vardır ki, bu bir şahıs bildiren isme getirilen *gil* ekidir. Bu ek (aile, nezd, ikamet yeri) mânalarını esasen pek müphem bir surette ifade etmektedir (mk. İngilizce *home*, Almanca *heim*, Fransızcada tam karşılığı olmayıp ekseriya *chez* ile eda edilmekle iktifa edilir).

Ml.: *Ali-gil-e git-dim* «je suis allé chez Ali».

Ahmed-gil-de dir «il est chez Ahmed»;

Ana-m-gil yan-ın-da otur-ur «il (elle) habite près de chez ma mère» [6].

Yine mk. iç-gil veya iç-gin «interieur» (az kullanılır); üç-kil ve üç-kül (veya üç-gül?) «triangulaire» (D. L. T. I, s. 97);

تۆرت کۆل *tört-kül* «carré» (Guig., 228).

[1] *z > r* değişimiyle. A.U.E.

[2] Müellifin bu hükmü hilâfına olarak biz yine Türk lügatçilerinin fikrini paylaşmaktayız: *çil*, *çıl* aynı nispet ekidir ki, bunlardaki *c* bazan sert konsonlardan sonra *ç* söylenir. Yoksa bunları *benek* mânasındaki *çil* kelimesiyle mürekkep saymak doğru değildir. A.U.E.

[3] D. L. T., III, 331, zevk ve refah mânasındaki *ä(i)r-in-ç* bu mastardan türeme olsa gerek. A.U.E.

[4] Çğ. lügati: *kep*, *gep* = söz, sohbet (lehçemizdeki *geveze*: *kep-e-se(k)* söz söylemeğe meyleden). *geveze* > *kepese*: (*k > g, p > v, s > z*) değişimleriyle. Farsça (talim yayı) mânasındaki *kebûde* (کباده) den bozma olduğu söylenen *kepâze* kelimesinin de (dile düşmeğe meyleden) mânasıyla aynı kelimedenden gelmiş olduğu düşünülebilir. A.U.E.

[5] Mk. D. L. T. III, 43 *ik-çil* مراض = çok hastalıklı; III, 42 *yağmur-çıl*, yağmuru çok olan (yer), III, 43, *tüb-çil* tipisi, fırtınası çok (yer). Kâşgarlı, bu ek için şöyle der: «Bir şey, diğer bir şeyin üzerinde birbiri ardınca olur ve devam ederse o şeyi bildiren ismin sonuna چیل ziyade edilir, ve o kelime o şeyin kesretle olduğu sıfatı olur. Bu kıyas ancak dar bir kıyas olup bir çok misalleri bulunmaz».

Fikrimizce bunun böyle olması *c > s* değişimi yapmayan -*çil* eklerinin daha fazla kullanılmış olmasındandır. Çünkü bu, *çil > çil* suretinde *s > c* değişmesinden ibarettir ki, bu da *si + l* den mürekkep bir ek olup (meyl eden) mânasındadır. Yukarıki bütün misallerde de hâkim olan asli mâna budur. A.U.E.

[6] Yazındı yaz Ömer Osman gile selâm ederim (Ali Ekrem). Bu ekin *çil* ile münasebetini göremiyoruz. Bizce bu *yarın-ki* (= yarına mensup) vs. kelimelerdeki -*ki* nispet ekinin *ki + l* suretinde bir mürekkep çeşididir. Müphemlik de sadece bir nispet eki olmasındandır. *Osman-gil* = Osmana mensup (olan, olanlar). A.U.E.

İKİNCİ AYRIM.

FİİL.

548. Umumiyetle Türkçe fiili söylemeden evel, yardımcı fiil hizmetini gören ve bazı sigaları Türkçe tasrifte gerçekten fiil sonluk (terminaison) ları halini alan özden fiilleri görmek gerektir.

Bölüm I. — Özden Fiiller.

549. Türkçe lehçesinde özden (cevherî, substantif) fiil sigaları birbirine uymaz hallerde olduğundan bunları daha fazla aydınlatmak için ayrı ayrı takımlar suretinde veriyoruz :

A. Takımı.

Bu takım, özden fiilin muzari sigasından ibarettir.

Müfret	müt.	م، يم، ام - (y) im; (im; ūm, um) «je suis»; [1]
	muh.	سك (سن) - sin; (sın; sün; sun) «tu es»;
	gai.	در - dir; (dir; dūr; dur) «il est».
Cemî	müt.	ز، يز، از - (y) iz; (iz; ūz; uz) «nous sommes» [1];
	muh.	سكو - siñiz; (siñız; sūñüz; suñuz «vous êtes»;
	gai.	در [ر] - dirle ^o r - dir'l'a ^o r «ils sont».

[1, 1] Bu muzari sigası zannedildiği gibi *imek* (*irmek'*) mastarından türeme değildir. Bunlar *men* (*mîn*), *sen* (*sin*) - *miz*, *sin-iz* den ibaret ayrık şahıs zamirleri olup, kelimelerden sonra gelerek kullanıla kullanıla uymaca halinde o kelimeye bitişirken şekillerinde değişikliğe de uğramışlardır. Gaip zamirleri olan (*ol*, *olar*) ise çok eski lehçelerde kullanıldığı halde Türkiye lehçesinde düşmüştür. Burada onun yerinde gösterilen (*dir*) ise, eski *turmak* mastarından muzari müfret gaip *turur* in ahenge uymuş ve sonraları son *r* sini kaybetmiş şeklidir ki, rolü *zamir* değil *tekit edatıdır*. Nitekim *hastayım* (*dir*), *hastasın* (*dir*) *hastayız* (*dir*), *hastasınız* (*dir*) suretlerinde mütekellim ve muhatablardaki (*hasta*) haberini *tekit için de kullanılır*. Bu hal sigası öteki fiillerin fail zamirlerini teşkil etmek üzere de sigalara girmiş bulunuyor. Ancak iltizamî cemî mütekellim sigasında (*iz*) yerine (*lim*) kullanılır. Muzari menfi sigasında ise muzari müsbet alâmeti olan *r*, *z* ye çevrilir; o zaman onun bu zamirlerle yapılan müfret ve cemî mütekellim şahıslarında zamirlerden evvelki *z* ler düşer: *Bil-me-z-im* (*em*) = *bil-me* (.) *m*; *bil-me-z-iz* = *bil-me* (.) *yiz* gibi. A.U.E.

550. Cevher (özden) fiilin müzari siygası gerçekten bir ek halinde, isim cümlelerinin müsned (prédicat) lerine bitişir ki, bundan şu neticeler doğar:

1° 157 ve 158 inci bendlerde gösterilen vokal becayışı (mutation vocalique) kaidelerine uyar.

2° Müfret ve cemi mütekellimlerde, vokalle başlayan eklere ait (eki alan kelimelerin sonundaki boğazlıların yumuşaması ve aralarına (y) sığınık harfinin getirilmesi gibi § 202 ve aşağısı, 183) kaidelere uyarlık gösterir.

Bununla beraber bu ek, vurgusuz olmak gibi bir hususîlik gösterir. Vurgu ondan evelki hecede [1] yani eki alan kelimenin (ki müsnet demektir) son hecesinde bulunur. Şu halde özden fiilin muzari siygası uymaca (enclitique) bir siyga sayılabilir. Diğer taraftan yazıda umumiyetle müsne de bitişir.

Bütün bu geçen mülâhazaların tatbiki şu misallerde görülebilir:

- کوچكم (بن) (ben) *kūçüy-üm* «je suis petit (küçük)»;
 زكيناك (سن) (sen) *zengin-sin* «tu es riche»;
 فقراڊر (او) (o) *fukara°-dır* «il est pauvre»;
 طلبهيز (بز) (biz) *talebe°-(y)iz* «mous sommes étudiants»;
 قورفاكز (سز) (siz) *korqa°k - siñuz* «vous êtes peureux»;
 اوانلر جسوردرلر (اونلر) (onlar) *cesur-dırlar* [2] «ils sont courageux».

Özden fiil ayrı olarak ta yazılabilir: (سن) (sen) *zengin sin*.

551. Özden fiilin muzari siygası, müfret ve cemi mütekellim ve muhatablarında, aslen zamirdirler. Eskiden bunlarla şahsî zamirler arasında bir karışma vardı; nasıl ki halâ bu gün de şark lehçelerinin ekserisinde yine böyledir:

mân yaş mân, sân yaş sân = ben genc im, sen genç sin «je suis jeune, tu es jeune» vs.

Eski Osmanlı lehçesinde, özden fiilin siygaları şahıs zamirlerine daha yakındı:

Müfret	Müt. :	$\text{م} - (-im), \text{م} - (em); \text{د} (-vem);$
		$\text{ن} - (-in), \text{ن} - (-en); \text{و} (-ven);$

[1] Yalnız cemi gâipte sonda görülen - *l(a)r* müstesnadır ki vurgu hep de onlardadır.

[2] Müellifin buralarda verdiği *cesur-dır, cesur-dır-lar, cesur-dırlar* suretinde verdiği misaller ahenk kaidesine uygunsuz oldukları için tarafımızdan tashih edilerek verilmiştir. A.U.E

Müfret	Muh. : سین , سن (sin), سن (sen);
Cemi	Muh : سیز (siz).

Bu şekillerle şimdiki Türkiye lehçesi şekilleri mukayese edilince görülüyor ki, Türkiye lehçesi şekilleri, asıl fiil souluğu ve mülkiyet lâhikası ile (Bakınız cetvel § 605) gösterilen başka bir zamir unsurunun kıyaslama (analogie) tesirine uymuştur. Müfret muhatapta bu tesir, sırf inlâ bakımından olmuştur. Filhakika (سك) şeklinin imlâsında sağır (nun) un görünüşü yakın denilecek bir zamandadır, ve (د) işaretinin Türkçede artık boğazlı söylenişi kalmadığı bir devre aittir. Bu sebeple transkripsiyonlarımızda (سك) şeklini -sîn ile değil daima -sin suretinde göstermiş bulunuyoruz [1].

IHTAR. 1 — Anadolu'da, cemi mütekellimlerde : (y) *ık*, (y) *ik* şekline rastlanıyor.

IHTAR. 2 — (Müfret ve cemi mütekellimlerde) özden fiil-siygalarının zamir asıllı olduklarını sezmiş olan bu Türk gramercileri bu zamirlere : ضمير فعلی *zamir-i f'îlî* «pronom verbal» adını vermişlerdir.

552. Özden ililin muzari siygasının müfret gaibi olan (dır), fiil aslındandır : Alade طورمق imlâsiyle yazılan دورمق *dur-mak* fiilinden muzari müfret gaip olan دور *dur-ur* siygasının kısaltığıdır.

Eski Osmanlı Türkçesi, daha tam olan دور (Çağataycada : دور suretinde yazılır) siygasını muhafaza etmiştir. در şekli bile, orta Asyanın bazı lehçelerinde دی ve hattâ (t) suretinde bir kısaltışa uğramıştır.

Türkçede -dir şekline, ötedenberi asıl isnat edatı (copule) olmak dolayısıyla ادات خبر *edât-ı haber* «particule de l'attribut» adı verilmiştir. Bakınız isnat edatı hakkında § 1175 ve aşağısı.

553. Cemi gaipde -ler lâhikası ihtiyari ise de, özden (cevherî) fiile katılmadığı zaman faile bitştirilmesi lâzım gelir. Şu halde *on-l'ar cesur-dur-l'ar* yerine [2] *on-l'ar cesur (dur)* veya [3] *cesur-dur-l'ar* denilir.

Bazı hallerde -ler lâhikası -dir lâhikasından evvel gelir : -ler (-dir).

[1] Aslı böyle olmakla beraber biz bunu sîn suretinde göstermeği tercih etmekteyiz. Çünkü, bilhassa İstanbul lehçesinde (د) dan farkı olmıyan bu şekli umumiyetle muhataplara tahsis ile (د) lıları gaibe ayırmakta pek büyük bir faide temin edilmiş olacağı itikadındayız : *geldiğine, geldiğine, gelsin, gelesin* vs. A.U.E

[2] Durmak (ayağa kalkmak, dikilmek) mânasındadır. (mk Lâtince aynı mânada *stare*) ki Fransızcanın aslen (*estant, esté*) olan (*étant, été*) yardımcı sigalarının mastarıdır. A.U.E.

[3] Müellifin buralarda da verdiği *cesur-dur, cesur-dur-lar, cesur-dir-ler* suretindeki misaller ahenk kaidesine uygunsuz oldukları için tarafımızdan tashih edilmiştir. AUE.

B. Takımı.

554. Türkiye lehçesinde mastarı olmayan -i (güdük, nakıs, défectif) fiil kökü ile teşkil edilen siygalar ki, bunlar mazide muzari (imparfait), farzlı muzari (suppositif «présent»), rivayetli muzari (dubitatif), şartlı mazi (imparfait du conditionnel) dir [1].

[1] Buna bir de (şartın rivayeti) siygalarını da katmak lâzımdı. A.U.E.

MAZİDE MUZARİ.

Müfret	{	Müt. ایدم <i>i-di m</i> ;
		Muh. ایدك <i>i-di-ñ</i> ;
		Gai. ایدی <i>i-di</i> .

Cemî	{	Müt. ایدك <i>i-di-k</i> ;
		Muh. ایديكن <i>i-di-ñiz</i> ;
		Gai. ایديلر <i>i-di-ler</i> .

«J' étais, tu étais, il était, vs.»

FARZLI MUZARİ.

Müfret	{	Müt. ايسم <i>i-se-m</i> ;
		Muh. ايسك <i>i-se-ñ</i> ;
		Gai. ايسه <i>i-se</i> .

Cemî	{	Müt. ايسك <i>i-se-k</i> ;
		Muh. ايسكل <i>i-se-ñiz</i> ;
		Gai. ايسلر <i>i-se-ler</i> .

«Si je suis, vs.»

555. Mazide muzari ile farzlı muzari siygalarının her ikisi de aynı «*m*, *ñ* vs.» den ibaret asıl fiil sonluklarıyla (Bakınız, cetvel § 605) teşkil edilmiştir. Farkları ancak birinin *-di-* ötekinin *-se-* gibi teme (thème) [1] ekleri olan heceleri olmasından ibarettir. Daha ileride § 611 ve aşağısı, umumiyetle bu temelerden bahsedilecektir.

-di- li temelerin imlâsı hakkında düşünceler — Arap harfli imlâda (دی) *di* nin (ى) *i* si ancak açık hecelerde görülür. (دی) *di*, (ديكن) *dîñiz* gibi; kapalı hecelerde ise yalnız konsonlar yazılıp bu gösterilmez.

دك ، دم ، دك* = *d(.)m*, *d(.)ñ*, *d(.)k* gibi.

RİVAYETLİ MUZARİ.

556.

Müfret	{	Müt. ايعم <i>i-miş-im</i> ;
		Muh. ايعشك <i>i-miş-siñ</i> ;
		Gai. ايعش <i>i-miş</i> .

Cemî	{	Müt. ايعم <i>i-miş-iz</i> ;
		Muh. ايعشكن <i>i-miş-siñiz</i> ;
		Gai. ايعشلر <i>i-miş-ler</i> . (<i>i-miş-dir-ler</i> , yerine)

«Je suis, paraît - il; j'étais, paraît - il, vs.» [2].

Rivayetli muzari siygasında bir muhakkak olmayış, bir şek ve şüphe mânası vardır. Söz söyleyenin kendisi tarafından müşahede ve tahkik edilmeyip yapıldığı, olduğu bir başkasından işidilen bir vakıadan (rivayet suretiyle) bahsedilirken söylenir.

[1] Frenkçe (thème) karşılığı olarak verdiğimiz *teme* kelimesi, Çağataycada (temel) gibi (payanda, destek) demektir. Burada da siygaların zaman ve mânalarını birbirinden ayırmağa yarayan ve siygaların esasını teşkil eden siyga alâmetleri yerinde kullanılmıştır.

[2] Fransızcada «dit - ou, paraît - il» ile ifade edilebilir.

MI. : *hasta imiş* = (mazide veya halde = müzari) hasta olduğunu söylediler «il est malade, dit - on, il serait malade, il était malade, paraît - il».

Zaman bakımından bu rivayet siygasının kavramı katmerlidir. Bazan bir hal, bazan bir mazi siygasıdır [1] (bakınız yukarıki misale).

Rivayet siygası, evvelce geçen iki siygadan yalnız, - *miş* - den ibaret teme alâmetiyle değil, bizzat özden fiilin aynıyle muzariinden başka bir şey olmıyan sonluğuyla de ayırt edilir.

İHTAR. 1 — *i*- nakıs fiilinin mutalâa edilen üç siygası, dış görünüş bakımından alelâde fiillerin bazı siygalarından farklı değilse de aynı mânada değildirler.

Meselâ *i-di-m* siygası *sev-di-m* (bakınız § 653) gibi alelâde bir fiilin basit şahudî (şuurlu mazi = muayyen mazi - passé déterminé) siygasına benzemekle beraber, mazide hal (imparfait) mânasındadır ki mütekellim, mazide cereyan üzere olup kendine veya muhatap veya gaibe ait olan bir fiil ve hadesi bununla ifade ve hikâye eder (mazideki hal zamanında olan bir fiilin hikâyesi olur).

i-se-m siygası dıştan *sev-se-m* (bak. § 654) gibi alelâde bir fiilin basit şart siygasından farklı değildir; bununla beraber bunda bir farzlı (suppositif) siyga mânası vardır.

Yine *i-miş-im* siygası aynıyle *sev-miş-im* (§ 632) gibi alelâde basit bir nakli (şuursuz mazi = gayri muayyen mazi-passé indéterminé) siygası gibi teşekkül etmiş ise de, tarz «mode» (muhakkak olmayış, daha büyük bir şek ve şüphe) bakımından ve bir de zaman (katmerli kavramı) bakımından ondan farklıdır.

Fiillerin tasrifinde bu siygaların gördükleri vazifeler için, bakınız § 606 [2].

557. Mürekkep siyga:

ŞARTLİ MAZİ HİKÂYESİ.

Müfret	{	Müt. <i>ise idim</i> <i>ise(y)idim</i> ;	{	Müt. <i>ise idik</i> <i>ise(y)idik</i>
		Muh. <i>ise idin</i> <i>ise(y)idin</i> ;		Muh. <i>ise idiniz</i> <i>ise(y)idiniz</i>
		Gai. <i>ise idi</i> <i>ise(y)idi</i> .		Gai. <i>ise idiler</i> <i>ise(y)idiler</i> . [3]

«Si j'étais».

Bu siyga, özden fiilin farzlı (suppositif) muzari siygasıyla aynı fiilden yardımcı olarak kullanılan mazide hal siygasının buna katılmasından yapılmıştır.

İHTAR. 1 — Bu siyga aynıyle *sev-se(y)idim* (bk. § 683) gibi alelâde mürekkep fiillerden şartlı mazi siygası ve başka tabirle *şartlı mazi hikâyesi* (imparfait du conditionnel)

[1] Bir nevi müzari (yalnız istikbal bildirmeyen yaygın zaman) A.U.E.

[2] Rivayet siygalarının müfret ve cemi muhatablarındaki *s* ler konuşma dilinde çok kere düşer: *miş-sin(iz)* = *miş(.)in(iz)*. Şarthlarda da böyledir. A.U.E.

[3] Bugün dilde yeri olmıyan bu teşekkül yerine müellif, şu kullanılmakta olan siygaları (mürekkep siyga «lar») başlığı altında göstermei idi.

şeklindedir. Şu halde -se temesi tabiatıyla, basit siyga halinde farzlı, ve mürekkep siyga halinde şartlı mânasını verir.

ise(y)idim siygası artık kullanılmaz. Bunun yerine اولق (olmak) fiilinden şartiyenin mazi hikâye siygası olan اوله ايدم *olsa(y)idim* kullanılır; bk. § 1221.

Farzlı ve şartlı arasındaki mânâ farkı için, bakınız § 1213 ve aşağısı.

İHTAR. 2 — *idim ise, idin ise* vs. gibi siygaların mahiyeti hakkında bakınız § 686. Eski Osmanlıcada *imiş-istem* veya *mişsem* siygası da kullanılırdı (bakınız § 1223).

Müfret	{	Müt. ایدی ایسم <i>idi(y)isem</i> ;	Cemi	{	Müt. ایدی ایسهک <i>idi(y)isek</i>
		Muh. ایدی ایسهک <i>idi(y)iseñ</i> ;			Muh. ایدی ایسهکن <i>idi(y)iseñiz</i>
		Gai. ایدی ایسه <i>idi(y)ise.</i>			Gai. ایدی ایسهلر <i>idi(y)iseler</i>

Bunlar şöyle de kullanılır: *idim-se, idinse, idi(y)se.* vs.

Bu mürekkep siygalardan bir de *şartlı* nın mazi rivayeti vardır:

Müfret	{	Müt. ایمش ایسم <i>imiş(i)sem</i> ;	Cemi	{	Müt. ایمش ایسهک <i>imiş(i)sek</i>
		Muh. ایمش ایسهک <i>imiş(i)señ</i> ;			Muh. ایمش ایسهکن <i>imiş(i)señiz</i>
		Gai. ایمش ایسه <i>imiş(i)se.</i>			Gai. ایمش ایسهلر <i>imiş(i)seler.</i>

ULAK (gérondif).

558. *i-ken* ایکن «étant, en étant, tandis que... je suis, tu es...».

-*k'en* lâhikası hakkında bakınız § 733, İhtar 2. Burada da, siyganın mânası, asıl ve menşeiyle uyuşmuyor.

Bu ulak, aslî bir hadesle beraber olan *hal* (état) mânasını, yani bir oluş durumunu ifade eder (Fransızcada «tandis que je suis, tu es...; pendant que je suis...; étant»).

MI. : بر مادهیه بر انسان صاعلام ایکن باشقه درلو حکم ایدر، خسته ایکن باشقه، آییق، ایکن باشقه، سرخوش ایکن باشقه.

Bir madde-ye bir insan sağlam iken başka türlü hüküm eder, hasta iken başka, ayık iken başka, sarhoş iken başka (Kemal Bey) «un homme étant bien portant juge autrement d'une question, étant malade - autrement; étant lucide - autrement, étant pris de boisson-autrement».

Burada ulağın faili aslî hadesi bildiren (*hüküm eder*) fiilinin failiyle birdir.

Ben ora-da iken öyle bir niyyet yoğ-udu «pendant que j'étais là (tant que je me trouvais là), ce projet n'existait pas» (Sami Bey).

— Ulağın faili aslî fiilin failiyle bir değildir.

559. Bazan bu ulak siygası aslî fiil ile mânaca muhalif ve zıt bir halde bulunur.

MI. : *ben ondan daha genç ik'en daha yaşlı g'ör-ün-üyor-um* «bien que je sois plus jeune que lui, je parais plus âgé».

ik'en ulağının kendisi de mürekkep ulaklar teşkil etmek için yardımcı fiil hizmetini görür. (bk. § 1351 ve aşağısı).

Bazan bu ulak yerinde, *اولدیم حالده ol'duğum halde* (bakınız § 1362 ve aşağısı) ulak tabiri (locution gérondive) kullanılır.

MASTAR (hades) İSMİ (= nom d'action).

560. *i-dük (i-dik-)* «le fait d'être» esasen nadir kullanılan bu siygaya mecburî olarak bir mülkiyet lâhikası katılmış bulunur.

-dik - dük lâhikası hakkında § 698 ve aşağısı. bk. s. 948, tenbih, [1] deki misallere.

561. *i-* fiilinin bütün siygaları bizzat bu kökün atılmasıyla kısaltılmış olabilir, ve o zaman bunlar özden fiilin muzari gibi aynı durumda olarak (vurgusuz) eklemeler (suffixations) rolüne düşmüş olurlar ki, bu hal umumiyetle eklemelere [ve başlıca vokaller ahengine § 157 ve 158] dair kaidelerin tatbik edilmesine yol açar.

Özden fiilden evvel gelen kelimenin sonunda vokal bulunursa böylesi, bu fiilin kullanılmakta olan tam şekli olur ve koşa (hiatus) durumundan sakınmak için araya bir (y) getirilir. (Mk. § 116) : *hasta(y)ise*. Yine Mk. s. 948, tenbih.

Böylece bunlar şöyle olur.

Mazinin hikâyesi:

دم - *dim*, - *düm*; - *dım*, - *dum*;

دك - *dīn*, - *dūn*; - *dīñ*, - *duñ*; vs.

Farzlı muzari:

سم - *sem*; - *sam*;

سك - *señ*; - *sañ*; vs.

Rivayetli muzari:

مشم - *miş-im*; *müş-üm*; *miş-ım*, *muş-um*;

مشك - *miş-siñ*, *müş-süñ*; *miş-siñ*, *muş-suñ*; vs.

Bir eklem yapmak gerektiği zaman sonunda bir boğazlı konson bulunan siygalar eklemli kelimedeki son vokalin ait olduğu sınıfa göre ayrı bir imlâ şekli alır ki, başlıca mazi hikâyesi ve farzlı muzari siygalarının cemi mütetekellimlerinde böyle bir durum vardır:

[1] § 1362 ve aşağısı. A.U.E.

ön sınıf	}	<i>di-k, dü-k;</i>
vokalinden sonra		<i>se-k;</i>
art sınıf	}	<i>di-k, du k;</i>
vokalinden sonra		<i>sa-k.</i>

Esasen *idim, isem, imişim* suretindeki tam siygalarda bazan söyleyen şahısların keyfine göre (hususiyile kelâmın gidişi hızlı olduğu zaman) lâhikalardaki vokaller ahengi kaidelerine tabi olur.

Ml. : *بن طارغین ایدم (ایسم ، ایشم) ben dargın idim (isem, imişim) veya dargın idim, vs.*

Kısaltılmış şekilleriyle:

بن طارغین دم (- سسم ، - مشم) ben dargın - dim (- sam, - mişim).

IHTAR. — Mastar ismi kısaltık şekliyle ancak en eski Osmanlı metinlerinde bulunur:

باطارغین [1] (yaprak 111), کړک دکن [1] (1426 yılı yazmaları, yaprak, 49).

562. Özden (cevherî) fiilin menfi muzari siygası ve *-i* nakıs fiilinin (tam veya kısaltık) siygaları, *دکل değil* (§ 445) menfilik katmacına bu siygaları lâhikalar gibi katmakla elde edilir:

MUZARI.

دکلم değil-im «je ne suis pas»;

دکلسک değil-sin «tu n'es pas»;

دکلدر değil-dir veya değil «il n'est pas»; vs.

MAZİDE MUZARI.

دکلم değil idim, veya değil-dim «je n'étais pas»; vs.

Farzlı muzari, rivayetli muzari ve ulak siygalarında da böyledir.

IHTAR. — *i*-nakıs (güdük) fiili, öteki Türk lehçelerindeki *är*-fiiline muadildir. Osmanlıca'da *er(-mek)* fiili irişmek «parvenir à...» mânasındadır. *دک* yerinde Çağataycada *ir-mäs* veya *ایس i-mäs* denir.

C. Takımı.

563. Özden fiilin öbür siygaları ve hele mastarı *اولق ol-mak* Cg. : *bol-mak* «être, devenir» den alınmış olup müsbet ve menfileri muttarit

[1] *gerekdüğün*, [1] *bütül dugin*. A.U.E.